

EESTI *TAEVA* TÄHENDUSED

**Ann Veismann, Anni Jürine, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu,
Ilona Tragel**
Tartu Ülikool

Ülevaade. Sõna *taevas* on peetud balti või veel vanemaks indoeuroopa laenuks eesti keeles. Selle laensõnaga väljendati peale taevaruumi ka taevasi ja üleloomulikke-jumalikke nähtusi. Artiklis avame sõna *taevas* etümoloogilist tausta ning seejärel analüüsime sõna tähendusi ja kasutusmustreid tänapäeva eesti kirjakeeles ja murretes. Näitame, kuidas ruumilises asukoha tähenduses võib sõna *taevas* olla mõistetud nii objekti, pinna kui ka mahutina. Samuti kõrvutame sõna *taevas* kasutust sõna *jumal* kasutustega, osutamaks, et taevast jumala asukohana võimaldab metonüümia KOHT TEGLIA ASEMELE ning sellega sõna *taevas* mitmekesise kasutuse agendi positsioonid.

Märksõnad: eesti kirjakeel, eesti murded, sõna *taevas*, keeleajalugu, semantika, poliisemia, metonüümia

DOI: <https://doi.org/10.12697/jeful.2017.8.1.17>

1. Sissejuhatus

Koht ja aeg on inimest pidevalt ja vältimatult saatvad kategooriad, seepärast on nii kohta kui ka aega peetud primaarseteks kategooriateks ka keeles: me asume alati kuskil ja tegutseme mingil ajal ning seda aega ja kohta saab keeles väljendada (nt *siin* ja *praegu*). Räägitud on ka lokalismist: koht on kui primaarne abivahend, mis aitab mõista suhteid aja valdkonnas ja mitmes muus, keerulisemas valdkonnas (nt emotsioonid, mõtlemine). Seepärast on nii leksikaalsed kui ka grammatilised kohaväljendid väga tihti mitmetähenduslikud. Näiteks saab kohakäänete väljendada lisaks kohasuhetele ka aega, seisundit, viisi, eesmärki jt suhteid nii eesti keeles (vt Väinik 1995) kui ka paljudes teistes keeltes, sh nt leedu keeles (Klaas 1996). Üks koha mitmetähenduslikkust võimaldav kognitiivne mehhanism on metonüümia¹, mille järgi koha nimetamisega

1 Tüüpiliselt räägitakse metonüümiast kui osa-terviku asendussuhtest, nt *paremkaitse vajab tugevat jalga* (Lakoff ja Johnson 2011: 71).

on võimalik viidata selle kohaga mingil viisil seotud entiteetidele. Näiteks metonüümia KOHT INSTITUTSIOONI ASEMELE laseb meil mõista lauset *Toompealt vaadatuna on palju püütud ära teha sotsiaalpoliitika valdkonnas tähenduses 'Riigikogust vaadatuna...'*. Koha, asutuse või hoone nimetamine võib seal tegutsevate inimeste või inimrühmade nimetamist asendada süstemaatiliselt (vt Langemets 2010: 178–182). Üks selliseid sõnu eesti keeles, millel on väga selgelt kaks tähendust, kohatähendus ja kohaga seotud tegutseja tähendus, on *taevas*. Sama kahetähenduslikkus on levinud ka teistes keeltes, kuid on ka keeli, kus eristatakse taevast kui füüsilist nähtust ja taevast kui jumalike olendite elupaika (nt inglise *sky* ja *heaven*, ungari *ég* ja *menny*). Artikli eesmärk ongi uurida sõna *taevas* päritolu ja kasutust nii tänapäeva eesti keeles kui ka murretes. Teada on, et varem tähistas taevast (kohana) soome-ugri ühissõna *ilm*, ning nt selle sõna komi vaste *jen* tähistab jumala mõistet (SSA 3: 256–257). Ka *taeva* tänapäevased vasted läti ja leedu keeles tähendavad jumalat.

Järgnevalt anname artikli teises osas ülevaate sellest, mida on teada sõna *taevas* päritolust. Artikli kolmandas osas analüüsime murdeandmeid, käsitledes eelkõige taevast asukohana, kuid lisades sellele ka näiteid taevast kui jumala asupaigast ja jumala enda omaduste väljendajast. Neljandas osas vaatleme, kuidas kasutatakse tänapäeva eesti keeles sõna *taevas* asukohale viitavana: mis koht on taevas eestlase keeles. Viiendas osas analüüsime, kuidas *taevast* on metonüümia abil saanud tegutseja ja kui suurel määral saame rääkida sõnade *taevas* ja *jumal* sünonüümiast. Artikli lõpetab sõna *taevas* tähendusi üldistav kokkuvõte.

2. Sõna *taevas* päritolust

Sõna *taevas* esineb kõigis läänemeresoome keeltes: soome, isuri, vadja ja karjala keeles kujul *taivas*, lüüdis ja vepsas *taivaz* (EES: 507), kuraliivis *tōvaz* (LELS: 329), Salatsi liivist on üles kirjutatud *touvi*, *tauwis* jm (SLW: 199). Sõna on enamasti peetud balti laenuks (< **deivas*). Täiesti üksmeelsed on soome-ugri keelte ajaloo uurijad olnud selles, et tegu on vana indoeuroopa laensõnaga, kuid peale balti päritolu on välja pakutud ka alggermaani laenuallikas (< **teiwaz*) või seda on arvatud algbaltist veel vanemaks indoiraani laenuks (< **daivas*) (Koivulehto 1999: 232, vt Junttila 2015: 105, 108, EES: 507, vt varasemate käsitluste kohta veel SSA 3: 256–257).

Sõna *taevas* on levinud soome-ugri keelealal vaid läänemeresoome keeltes, mida arvestades võiks olla balti etümoloogia tõenäosem kui indoiraani oma, paraku on läänemeresoome ja balti keeltes sõnal erinev põhitähendus. Balti keeltes tähendab vastav sõna *taeva* asemel jumalat: leedu *dievas*, läti *dievs* ja preisi *deiws*, *deywis* on kõik jumalat tähistavad sõnad. Sõna indoeuroopa algtüve variandid **dei-*, **dejə-*, **dī-*, **djā-* on siiski märkinud (taeva)kuma, hiilgamist, säramist; neist tüvedest on indoeuroopa keeltes tuletatud taevast, jumalat ja päeva tähistavaid sõnu, sh ka ladina *deus* ‘jumal’ ja kreeka jumalanimi *Zeus*; soome-ugri *jumala*-sõna algupärangi on seostatud sama indoeuroopa algtüve variandiga (vt Koivulehto 1999: 228, Uibo 2014: 190). Arvestades laiemat tähendusvälja ja häälikulisi vasteid (vrd esisilbi vokalismi kohta Junttila 2015: 159), võibki läänemeresoome *taevas*-sõna laenamise paigutada ka algbaltieelsesesse soome-ugri ja indoeuroopa kontaktide perioodi.

Eesti *taevas* tähendab nii taevast maailmaruumi osana, taevalaotust kui ka taevast jumala asupaigana ja paradiisi sünonüümuna. Mitmes maailma keeles on kasutusel nende kahe põhitähenduse eristamiseks eri sõnad, vrd nt inglise *sky* ja *heaven* või sugulaskeeltest ungari *ég* ja *menny* (viimane religioosnes taeva tähenduses). Soome-ugri keeltes on iidne omasõna taeva tähistamiseks olnud *ilm*, millele on kindlad vasted permi ja obiugri keeltes. Maa ja taeva vastandust kajastab eesti sõna *maailm*. Huvitav küsimus on, milline oli *taeva* algne erinevus sõnast *ilm* siis, kui *taevas* laenati uue sõnana läänemeresoome algkeelde. Usutavasti oli sõna tugeva afektiivse sisuga ja sellel oli ka religioosne varjund (vt Koivulehto 1999: 228). Vana omasõna *ilm* hakkas üha rohkem märkima ilmastikku ja seejärel ilmas ehk laiemalt maailmas olevat, lõpuks omandades taevasele lausa vastandlikke tähendususeid, vrd eesti keeles tuletatud omadussõnu *taevalik* ja *ilmalik*. Sugulaskeeltes on sõna *ilm* ja selle tuletised püsinud ka taevase maailma ja selle valitsejate märkijatena, läänemeresoome mütoloogiliste taevasepitsejate *Ilmari* ja *Ilmarise* kõrvale asetuvad udmurdi *Inmar* ning *Ilmer*; *ilma*-tüvest pärineb ka sürjakomi *jen* ‘jumal’ (SSA 1: 224–225).

Eesti keelega sarnane kasutus on sõnal *taevas* kõigis läänemeresoome keeltes peale muidu lähedase liivi keele. Liivi keeles tähendab *tōvaz* ‘taevas’ ka tormi, rajuilma. Nii on liivikeelse lause *sugīz sūr tōvaz* mõte ‘tõusis suur torm’ ja ütlusega *tōvaz pū’gōb*, mis otsetõlkes oleks ‘taevas puhub’, väljendatakse tormituule võimutsemist (LELS: 329). Neile liivi tähendusarengutele tuleb otsida eeskujusid balti keelte ajaloost.

3. *taevas* kohamurretes

Taevas on eesti keelealal üldlevinud sõna, mille kohta on rohkesti talletusi kõigist murretest. Järgneva ülevaate aluseks on Eesti Keele Instituudi murdearhiivi sõnavara koondkartoteegi andmestik. Eesti murretes on *taevas* mõiste, millel on nii ruumi kui ka aine ning isegi taimseid ja isikulisi omadusi. Taeval on servad ja lagi või põhi, isegi väravad, ta võib olla vana, punane või kirju ja minna paksuks, *taevas* õitseb ja teda saab kutsuda appi.

Taeva kui **kolmemõõtmelise ruumi** puhul on eesti murretes määratletud nii selle vertikaalset kui horisontaalset mõõdet. Täevast iseloomustab kõigepealt kõrgus (1):

- (1) Kas me võime täädä maa sügävust ja **taeva kõrkust**. (Karksi) ‘kas me võime teada maa sügävust ja taeva kõrgust?’.

Horisontaalseid mõõtmeid osutavad taeva piirid, servad, veered (2–4):

- (2) **Taeva piir** alkab pilve alt vällä näitama (Tõstamaa). ‘Taevääär hakkab pilve alt välja paistma’;
- (3) **Taeva serv** lööb lahti (virmaliste kohta, Simuna);
- (4) **Taivaviir** ‘taeväär’ sinab (Helme).

Õnneliku inimese kohta öeldi, et ta on *taiva veere pääl* (Rõuge). Taeva ruumilisust avab peale pilvede ka päikese liikumine. *Päiv joba poolen taivan* (Nõo) ‘päike juba pooles *taevas*’ öeldi keskhommiku kohta, *päiv om suuren taivan* (Kambja) ‘päike on suures *taevas*’ aga lõuna tulekul.

Murdeaines osutab, et *taevas* ei hakka rahva ettekujutuses siiski otse maa pealt ning see võib olla erineval kõrgusel maast. Pilves ja vihmase ilmaga on *taevas* madalal (5). Kui vihmapilved kaovad, saab *taevas* olla kõrgel (6).

- (5) **Taevas madalas** alles, vihm ei ole üle veel, tuleb veel vihma (Anna).
- (6) Kui **taevas** juba nii **kõrges** on, nüid tuleb teine pää ilus ilm vist (Anna).

Maa ja taeva vahel on vaheruum – **taevaalune**: *kõik taeba alone lage* (Martna) ‘kogu *taevaalune* on lage’. Linnud lendavad taeva all:

taiva alonõ om tsirkõ täüs (Hargla); ka *pili 'pilv' oo taeva all* (Hääde-meeste) ja *pikne käristab õkva taivaalust piti* (Kambja).

Mõiste *taevaalune* on võinud saada konkreetsemagi tähenduse. Taevaalusteks on nimetud linde (7), aga ka lennukit (Karksi) ja isegi varanduse kaotanud inimest (8):

- (7) **Taevaalused** pidavad ennast ise toitma (Põide);
- (8) Nüüd olen nii puupal'las, **taevaalune**, põle enam kedagi (Juuru).

Kui maa ja taeva vahel on ruum, siis peaks see jääma **taeva põhja** alla. Eesti murretest on ülestähendusi taeva põhja ja põranda kohta ometi palju vähem kui taeva lae ja laka kohta. Taeva põhjast räägitakse suure vihmasaju korral (9). Taeva põrandat on mainitud ainult setu aineses (10). Mujal on juttu ikka **taevalaest** (11):

- (9) Ei ole **taeval** enamb **põhja** all, kallab iga jumalapäev (Iisaku);
- (10) ...lugõva näist mitmõ kimmähe **taiva põrmandus**, mink takah vahtsõnõ ilm olõvat. (Setu) '(sinist taevalaotust) peavad neist mitmed kindlasti taeva põrandaks, mille taga olevat uus ilm';
- (11) Ei **taeva laes** ole täna ühtki tähte. Välgud käivad taeva lael, müristamist ei kuule (Iisaku).

Taevalagi võib ka ära laguneda (12). Põranda kõrval on taeval lagi ka setus (13). Siin ilmneb ettekujutus taevast, mis algab kusagil pilvedest kõrgemal.

- (12) **Taeva lagi** om ära lagunu, nüüd jooseb vett maha (Rannu) 'taevalagi on ära lagunenu, nüüd jookseb vett maha (liigse vihma puhul)';
- (13) Pilvõq olõ_i liki taivast, **taiva lagi** om kavvõbah (Setu) 'pilved ei ole taeva ligidal, taeva lagi on kaugemal'.

Lisaks kahemõõtmelisele taeva laele või põhjale on kirjeldatud taevast ka otse kui platsi (14).

- (14) Viimati **taeva lat's** 'plats' jäi üsna lages, mõni üksik täheke viil oli (Märjamaa) 'viimati taevaplats jäi üsna lagedaks, mõni üksik täheke veel oli'.

Taevalae kui kahemõõtmelise pinna kõrval on põhja- ja kirde-eesti murdealal levinud kujutelm **taeva lakast** (vrd talumaja lakaga): *see nüüd lens* ‘lendas’ *kohe taeva lakka* (Kuusalu); (pani) *nagu taeva lakka* (Ambla) ‘väga kõrgele’. Iisakust on talletatud isa ja lapse dialoog, kus isa kirjeldab taeva lakka kui panipaika: “Isa, mis-säl taeva lakkas on? Eks vist vihm ole, talvel lumi ja...”

Taevalaotuse mõiste käsitleb nii pinna kui ka kolmemõõtmelise ruumi omadusi: *taeva laotus on tähtesi täis* (Juuru); *taeva lautusses on tähed ja päev* ‘päike’ ja *kuu*. Taevalaotus võib tähendada ka kõike olemasolevat (näide 15, vrd ka järgmises osas kirjakeele näide 71).

(15) Terven **taevalaotusen** ei ole seast inimest kui sina oled (Helme).

Tähelepanuväärne on sise- ja väliskohakäänete kasutus taevas oleva kirjeldamisel. Lõunaeesti murdealal võivad tähed olla **taeva peal**:

(16) Sää! **taiva pääl** kaits ilusat tähte paestava (Nõo) ‘seal taeva peal kaks ilusat tähte paistavad’.

Kesk-Eestis on vikerkaar *taeval* (Järva-Madise). Sellest erinev on aga igal pool päikese ja kuu asend, need on alati taevas sees, nii ka lõunaeestilises Nõos: *päiv om taivan* ‘päike on taevas’; *kui taivan nuur kuu om* ‘kui taevas noor kuu on’. Lutsi keelesaare arhailise andmes-tiku järgi elavad inglid küll taevas: *pühä hingli umgi taivan* ‘pühad inglid ongi taevas (st paradiisis)’, kuid sinna pääsemiseks peab *taivalõ minemä: pühä Piitre lask taivalõ* ‘püha Peetrus laseb taevasse’; siis *taiva väräq om vallalõ* ‘taeva väravad on lahti’. Siinkohal tuleb siiski silmas pidada, et välis- ja sisekohakäänete kasutus on eesti murretes üldisemalt üsna kõikuv.

Põhjaeesti murdealal on **taevaväravate** lahtiolekust kõneldud ka suure vihma ajal: *nüüd oo taeva väratid lahti* (Tori) ‘nüüd on taevavära-vad lahti’. Kui palju sajab, siis tavalisem on küll öelda, et **taevaluugid** on lahti (17 ja 18).

(17) Kui saul põle lõppu, sis **taeva luugid** on lahti (Keila).

(18) Nüüd om küll kõik **taeva luugid** valla (paduvihma puhul, Halliste).

Selget taevast on nähtud võlvina, siis on räägitud **taevavõlvist** (Hääde-meeste). **Taevaloogaks** on nimetatud aga vikerkaart: *vikerkaar joob, see*

oo taeva look (Kihelkonna). Linnuteed on kutsutud **taevarajaks** (Risti) ja ka **taevapeenraks**: *taevapeenar on üks valge kuma* (Lääne-Nigula).

Taeva omaduste kirjeldamisel on esmatähtsad visuaalsed muljed, kuid arvestatud on ka ilmastiku muutumist. Vihma järel selginenud sinist taevast on nimetatud **vanaks taevaks** nii Lääne-Saaremaal Kihelkonnas kui ka idapiiril Setumaal. **Kirjus taevas** on veel erineva kujuga pilvi (Häädemeeste). Kui taevas on rümpilvi, siis **taevas õitseb** (Karja). **Taevas kõrbeeb** siis, kui taevas on tulekarva punane, see tähendab tormituule tulekut (Põide). Ida-Eestis võis **punane taevas** virmaliste korral ennustada sõda (Laiuse). Virmaliste puhul on veel arvatud, et *taevas vehkleb* (Muhu), *taevas eitleb* (Käina), *taevas lõkleb* (Põide) jms. Mulgimaal Karksis on pilvitamise kohta öeldud, et *taevas läits paksus* 'taevas läks paksuks', ning ühtlaselt halli pilves ilma kohta, et *taevas om üten nahan* 'taevas on ühes nahas'.

Sõna *taevas* kasutatakse sageli kindlates **sõnapaarides**. Maa ja taevast moodustavad terviku, kui keegi ei tea *maast ega taevast* (Juuru), ei tea ta millestki. Paaris esinevad samuti ilm ja taevas: *küll tormab, kõik ilm ja taevas segi* (Kodavere). Tuule ja taeva hooleks jäämine tähendab aga peavarjuta jäämist (näited 19 ja 20, vrd järgmises osas näited 62–64).

(19) Kui tuba ää põles, jäid **tuule** – **taeva** ooleks (Juuru).

(20) Jättis mind **tuule** – **taeva** kätte 'jättis mind peavarjuta'.

Taevast ja sellest tuletatud sõnu on kõigis murretes kasutatud ka **hüüdsõnana**, väljendades imestust või kohkumist: *oh sa taevas* (Juuru), *oh sa pühä taevas* (Helme); *oh sa taevake(ne)* (Viru-Nigula, Emmaste, Risti, Põltsamaa jm); *oh sa taevake, mis nüüd saab* (Kolga-Jaani); *oh minu taevane, küll seal oli marju* (Muhu); *ossa taivakene kuis tuu asi lät's nii halvastõ* (*Hargla*) 'oh sa taevakene, kuidas too asi läks nii halvasti!'

Mitmes emfaatilises väljendis tähendab taevas pigem **jumalat** (21–23):

(21) Tänu **taevale** läks kõik hästi (Koeru);

(22) **Taevas** tule appi (Koeru);

(23) Oh sa **taiva** halõstus 'oh sa **taeva** halastus' (Rõngu).

Jumalat tähendavad otseselt liitsõnad *taevaisa* ~ *taivaesä* ~ *taeva-taata* jms. Leivu keelesaarelt on aga üles kirjutatud erinev seletus: *d'ummal uom puoig õndõ, taivajesa uom d'umala jesa* 'jumal on vaid poeg, taevaisa on jumala isa'.

Mitmes eesti murdes tähendab *taevaisa* ~ *taivaesä* samal ajal ka äikest, kui müristab, siis öeldakse: *taevaisa oo kuri, müristab* (Kuu-salu), *taevaisa tapleb* (Tõstamaa, Vändra, Laiuse jm), *taivaesä riigleb* (Helme) 'taevaisa riidleb, s.t müristab', *taivaesä tõreleb v. kärgib* (Rannu). Taevas on taevaste jõudude elupaik, need jõud võivad olla hirmuäratavad, kuid taeva omadused on ikkagi ihaldusväärased. Oma-dussõna **taevalik** tähendab kõikjal väga head, jumalikku, imeilusat jms, kõigil murdealadel on tuntud *taevalik rõõm, taevalik elu, taevalik õnnistus* jms.

4. *taevas* kui asukoht ja objekt tänapäeva kirjakeeles

Järgnevalt analüüsime sõna *taevas* kasutust eesti kirjakeeles objektile ja asukohale viitavana (s.t *taevas* kui taevalaotus ja kui maailma-ruumi osa). Aluseks on võetud eesti kirjakeele korpuse tasakaalus korpus (150 miljonit sõna) ja internetikeele korpus etTenTen (270 miljonit sõna), näiteid on võrreldud ka andmetega Eesti murrete korpusest. Selgitame, mis koht tänapäeva eesti keeles *taevas* on, kes ja kuidas sinna pääsevad või seal asuvad ning millised on selle paiga omadused. "Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu" järgi saab *taevast* mõista kaheti: see on nähtav taevaruumi osa ja jumalate asupaik ning paradiis (EKSS, vt ka A. Õim 2004: 131–133). Mõlemas tähenduses on see koht inimese maailmas, esimeses tähenduses hõlmab *taevas* väga laialt mõistetud asukohta, kus võime näha nii õhupalle, lennukeid, pilvi kui ka taevakehi, Päikest ja Kuud; teises mõttes on see (otsese füüsilise asukohata) koht, kus asub/vad Jumal või jumalad.

Asukohana saab *taevast* mõista objekti, pinna või mahutina sõltuvalt sellest, mitmele ruumimõõtmele väljendis tähelepanu pööratakse.

Objektina mõistetud *taeval* on palju eseme tunnuseid: ta võib olla mingit värvi, teda saab näha ja vaadata (24–25).

- (24) Tavapäraselt tähelepanelikud ja eriti lühinägevusega inimesed näevad silmade ees, kui unistavalt vaadata halli **taevast**, ujuvaid rõngakesi, täppe, niidikesi.
- (25) Juuresolevalt pildilt on näha väike osa **taevast**, mida Herschel on vaadelnud.

Taevas võib olla objekt, mille abil määratakse liikumise (või vaatamise) suund. Kui prepositsiooni *vastu* esmane ruumiline tähendus on (EKSS järgi) '(hooga) millegagi vahetusse kokkupuutesse; vahetus kokkupuutes; pihta, külge', siis taeva puhul jääb kuulaja/kõneleja fantaasia otsustada, kuivõrd on tegemist vahetu kokkupuutega (näited 26 ja 27). *Vaatamise* korral saab *taevas* märkida vaid suunda (näited 28 ja 29), samuti vaadatakse *vastu valgust ja päikest*, aga palju rohkem neid entiteete polegi, *vastu* mida vaadata saaks.

- (26) Kui Kiku kodulinna (...) jõuab, siis ilutulestik lendab **vastu taevast** ja linnaametnikud peavad paatoslikke kõnesid ja koorid laulavad ja kooliõpilased toovad lilli.
- (27) Esimese MIG-i piloot tulistab raketi välja, käib kõmakas ja **vastu taevast** lendab hunnik musta sodi.
- (28) Sügisõhtuti on **vastu taevast** vaadates näha, kuidas nad lendavad.
- (29) Sääl viskas nüüd kunstnik niidikera **vastu taevast** ülesse (...)

Enamik korpuse näidetest kaassõnafrasiga *vastu taevast* pole siiski mitte ruumisuunalises, vaid piltlikus tähenduses 'nurjuma, luhta minema'. Kui tavapäraselt väljendab ülesliikumise suund kooskõlas metafooridega ÜLEVAL ON HEA, ÜLEVAL ON ROHKEM positiivset või arvulise suurenemise muutust (*asjad lähevad ülesmäge, hinnad tõusevad*, näide 30), siis *lendas vastu taevast* tähendust ei saa selgitada orientatsioonimetafoori HEA ON ÜLEVAL abil.

- (30) Ning seekord käib välja järgmise ettevõtte aktsia, mis kohe peaks **üles lendama** ja ehk isegi lendab.

Kuid väitmaks, et eesti keel kasutab orientatsioonimetafoori HALB ON ÜLEVAL, jääb ühest fraseoloogilisest väljendist väheks, metafoori esinemine peaks olema süstemaatiline – vastava metafoori alusel peaks saama kasutada ka teisi sõnu, nt lisaks *lendama* verbile peaks olema esindatud ka muud liikumisverbid ja/või lisaks *vastu* prepositsioonile ka muud ruumisuunda väljendavad pre- ja postpositsioonid või adverbid (*poole, üles*). Võib oletada, et negatiivne tähendus tuleb *vastu taevast* väljendites prepositsiooni *vastu* põhitähendusest 'vahetusse kokkupuutesse, pihta' – millegi pihta lendamise tagajärjed ei ole füüsilises kogemuses positiivsed. Lisaks mõjutab negatiivset tõlgendust ilmselt

ka kattuv tähenduspiirkond plahvatuse ja lõhkemise väljenditega, vrd nt *õhku lendama*.

Taevas kui suunanäitaja kajastub ka kaassõnafaasis *taeva poole*, mis esineb üsna neutraalse sünonüümina väljendile *ülespoole* (näited 31 ja 32), kuid võib olla seotud ka üldise uskumusega taevast kui jumala asupaigast (näide 33).

- (31) Lama põrandal maas, käed **taeva poole**.
- (32) Vihmaussid nahistavad veel murukamara sees, mutid kergitavad neid mullakuhjaga **taeva poole**.
- (33) Sõbranna aga tõstab silmad **taeva poole** ja tänab jumalat õiglase otsuse puhul.

Kaassõnafaasides mõistetakse taevast veel objekti või pinnana väljendites *keset taevast*, *kesk taevast* ja *taeva keskel*. Objektid, mis paiknevad *keset taevast*, on enamasti taevakehad (34).

- (34) Toimetuselt: Päike ja Kuu ei ole horisondil suuremad kui **keset taevast**.

Folklooris ja murretes võib taevas olla ka objekt või laotus, mille külge kas taevakehad või taevas asuvad objektid on kinnitunud (näited 35 ja 36) või mida tükeldada õnnestub (37).

- (35) Mälestuseks jäänud sest endisest õnneajast nüüd tähed igaveste **taeva külge**.
- (36) Kui õhtu valged pilved **taeva küljes** on, siis saab järgmisel päeval ilus ilm, kui aga mustad pilved, siis vihmane ilm.
- (37) Kord juhtus ühel rätsepal püksilappi tarvis olema ja ta lõikas kogemata **taeva küljest** tüki lahti.

Mitu kaassõnafaasi toob esile taeva kui **pinna**, mida mööda saab liikuda (*üle taeva*, *mööda taevast*, *piki taevast*). Peamised *mööda* või *piki taevast* liikujad on pilved (näited 38 ja 39).

- (38) **Mööda taevast** kihutavad pilved – selline vaade mõjub võluvalt.
- (39) Ninast nuusatud pilved venivad **piki taevast** ning nõrguvad horisondil tõmmatud piiri taha.

Üle taeva liikujate hulk on mitmekesisem, võib öelda, et kui *mööda taevast* liigutakse pigem maa atmosfääris (nt pilved ja lennukid), siis *üle taeva* liikuvad objektid võivad paikneda ka maa atmosfäärist väljaspool (näited 40 ja 41).

(40) Jupiter tõuseb täna õhtul kl 19.30 idast ja rändab (peaaegu) täiskuu järel **üle taeva**.

(41) Mida lagedam vaateväli, seda parem, sest perseiidid lendavad pika jutiga **üle taeva**.

Samas võib *üle taeva* tähendada ka palju maalähedasemat trajektoori, nagu näidetes 42 ja 43:

(42) Rasked pilved aga aina sõudsid **üle taeva**, mattes terved mäetipud paksu vati sisse, nii et raske oli näha ja kummaline oli hingata;

(43) Üks part paneb laperdades madalalt **üle taeva**.

Kaassõnal *üle* on liikumistrajektoori tähenduse kõrval ka katmise, laialivalgumise tähendus (vt Veismann 2009) ning see tuleb esile ka *üle taeva* fraasides (*äiksepilv laotab end üle taeva*), näited 44 ja 45.

(44) Pimedus tatsub noil päevil juba üsna vara **üle taeva** ja pilveräbalad varjavad iga vähegi vallatuma päikesekiire, mis veel suvest viinakuusse lipsata on julgenud.

(45) Ma valetasin, tumedad pilved laotusid **üle taeva**.

Teekonnaga on seotud ka *läbi taeva*, kujutades taevast ruumina, millest läbi saab liikuda (näited 46 ja 47). Nii *läbi* kui ka *kaudu* toovad lisaks teekonnale esile ka tee paiknemise pigem kolmemõõtmelises ruumis (**mahutis**) kui pinnal (nagu *mööda* ja *üle*).

(46) Lõppegu lend **läbi taeva**, tiibade kokkupanekuga pesa kohal.

(47) 20. novembri varahommikul nähti Kanadas Saskatchewan ja Alberta provintsid **läbi taeva** sööstmas võimsat tulekera.

Taeva kaudu näitab, et teekond on seotud vahendatuse, võimaldamisega. Sihtpunkti kohalejõudmine on võimalik ainult mingit teed pidi, mingi koha kaudu liikudes. Vahendatus võib olla otsesem ('taevas

satelliidi asupaigana', näide 48) või kaudsem ('taeva abil; taevas üleloomulike jõudude asupaigana', näide 49).

- (48) Liibüas kehtis veel kevadel täielik infosulg, vaid **taeva kaudu** jõudis inimesteni Katarist lähtuv al-Jazeera telepilt.
- (49) Justkui tõesti oleks Reijo kaugelt Mikkelist mulle **taeva kaudu** roose saatnud ...

Mahutina mõistestatud taevas võib olla kas avatud ruum, millel selgeid piire ei ole või vähemalt ei ole neid aktualiseeritud (50), või suletud ruum, millel võivad olla *luugid* või *väravad* (51). Viimane tähendus selgub eriti hästi, kui võrrelda sõna *taevas* sõnaga *õhk*, mis on alati avatud ruum (A. Õim 2004: 132).

- (50) Kuu oli vahetanud **taevas** asendit, valgustades jõe asemel hoopis kirikut.
- (51) Aga nüüd olid **taevaluugid** päris valla ja vihma hakkas kui oavarrest kallama.

Kaassõnafraasid *taeva sees* ja harva ka *taeva seest* toovad esile taeva kui ruumi, milles võivad asuda taevased isikud või taevakehad (näited 52–54).

- (52) Kui meie avatud süda koos laulikuga heliseb: "Helde Isa **taeva sees**, heida armu minu pääl".
- (53) Seal üleval, helesinise **taeva sees**, oodatakse mind, seal on soe ja pehme, seal ei ole valus.
- (54) Halvavalt heledaid tähti kobrutava **taeva seest** plinkimas.

Erinevalt postpositsioonidest *sees* ja *seest*, mis viitavad ruumilisele mahutile, loob kaassõna *sisse* koos *taevaga* folkloorsetes tekstides kujutluse pinnast, mille külge (*sisse*) saab teisi objekte kinnitada (55) või mille sisse auke tehes hakkab paistma taevast kui katvast/varjavast objektist teisel pool asuvat valgust (56).

- (55) Tähed on vanapaganast **taeva sisse** löödud naela pead.
- (56) Ja üks sepp võtnud pihid, teinud nendega **taeva sisse** augu, tema naene teinud veel suurema augu, sest on päev ja kuu ja tähed saanud.

Sama kontseptsiooni võime oletada ka prepositsioonifraasi *sealpool taevast* aluseks olevat (57).

(57) Taevas, põrgu ja puhastustuli asuvad kuskil kaugel **sealpool taevast** või maa all.

Kui taevas on kõneleja jaoks kattev objekt (vrd ka *taeva* sünonüümid *taevalaotus*, *taevavõlv*, *taevakumm*, *taevatelk*, *taevalagi*, *taeva-alune*, *taevakuppel*, *taevalapp* (Sünonüümisõnastik), siis selle alusel saab rääkida taeva all olemisest, nt kaassõnafraaside *taeva alla*, *taeva all* ja *taeva alt* abil. Seejuures võib piirkond, millele saab viidata kui taeva all olevale, olla nii maa peal (näited 58 ja 59) kui ka õhus (näited 60 ja 61).

(58) Hommikul aknast välja piiludes ei tundunud küll eriti ahvatlev soojast toast halli vihmase **taeva alla** minna, aga nagu öeldud: ei ole halba ilma, on vaid vale riietus.

(59) Kohalik äike võib tekitada olukordi, kus ühe küla kohal käib tõeline paugutamine, välgud ja sadu, aga naaberküla inimesed vaatavad seda pealt **selge taeva alt**.

(60) Lendasin õhupalliga **taeva all**.

(61) **Taeva alt** kostus sookurgede kurbi lahkumishääli.

Seejuures võivad olla täpsustatud katva taeva omadused (*kõrge*, *madal*, *hõmar*, *süngmust*, *õnnis*, *sünge*, *sügisene*, *lahtine*, *paljas*, *tina-raske*, *hall*, *sinine*, *pilvine*, *pilvitu*, *tähine*). Log-tõepära statistiku järgi kollokeeruvad sõnaga *taevas* kõige sagedamini adjektiivid *sinine*, *lage*, *pilvitu*, *selge*, *hall* (tasakaalus korpuse andmed)². Mainitud võib olla ka taeva(laotuse) “omaja” ehk see koht, mida taevas katab (*Pariisi taeva all*).

Omaette huvitav väljend on *lage taevas* ja eriti *lageda taeva all*, *lageda taeva alla*. Kui *lage* tähendab tavaliselt ‘tõketeta, tühi, paljas’ (EKSS), siis *lageda taeva* puhul ei ole tühi ja paljas taevas ise, vaid inimese (või muu kõneks oleva entiteedi) ja taeva vahele ei jää midagi, mis seda varjaks (62). Samas tähenduses, kuid oluliselt harvem, esinevad ka *palja taeva all* ja *lahtise taeva all* (näited 63 ja 64).

2 <http://tinyurl.com/hglr7la> (vaadatud 27.12.2016)

- (62) Kogu jama ongi ju selles, et paljud kardavad aastaks **lageda taeva alla** jääda!
- (63) Ta sai alles hiljem aru, et meie külmal maal sa ei saa elada **palja taeva all** või käia ringi ilma jalanõudeta talvel.
- (64) Turg oli küll **lahtise taeva all**, nii et ma ei tea, kas see nüüd sellise lumega ka toimub.

Kaassõnad *vahela, vahel, vahelt* on taevaga seotud eelkõige väljendites *maa ja taeva vahel, maa ja taeva vahela, maa ja taeva vahelt*, millega viidatakse kas kõrgemale kohale maapinnal (65), maapinnast kõrgemal, kuid füüsilise objekti toetusega (näited 66 ja 67), või ilma otsese toetuseta õhus hõljumisele (näited 68 ja 69). Fraaside *maa ja taeva vahel/vahela* kasutused kinnitavad Asta Õimu väidet, et kuigi *taevas* ja *õhk* võivad olla ka sünonüümid, kajastub nende sõnade kasutuses pigem kujutus, et maa ja taevas otseselt kokku ei puutu, sest nende vahela jääb õhk (Õim 2004: 131).

- (65) Meelelahutust pakkusid lehmad ja lambad, kes täiesti absurdsetes kohtades rõõmsalt **maa ja taeva vahel** kiviklibu hulgast välja turritavaid heinatuuste näsisid.
- (66) Arboristitöö on huvitav ning selles on seikluse maiku – töö toimub ju **maa ja taeva vahel!**
- (67) Mida korstnapühkija teeb seal kõrgel **maa ja taeva vahel?**
- (68) Lindaaur lähenes helitutel sammudel, ta jalatallad justkui ei puudutanudki põrandat ning ta liikumine oli kui hõljumine **maa ja taeva vahel**.
- (69) Seal üleval, **maa ja taeva vahel**, on KÕIK teistmoodi ja samas nii kodune.

Väljend *maa ja taeva vahel* on sünonüümne sõnaga *õhus*, ning seda ka metafoorsemates väljendites, kus maa ja taeva vahel olek võib viidata abstraktsemalt tasakaalu puudumisele või ebakindlusele (70), mille aluseks on metafoor *KINDLUSTUNNE ON FÜÜSILINE TOETUS* ning mis viitab kehalisele kogemusele vastavast olukorrast (vrd ka väljendeid *on kahe jalaga maa peal; jääb õhku rippuma*).

- (70) 300 vene keeles psühholoogiat õppivat tudengit võivad sügisest jääda **maa ja taeva vahele**, sest nende õppekava ei vasta nõuetele ja võidakse seetõttu sulgeda, edasi pole neil aga kusagil õppida.

Väljendil *maa ja taeva vahel* on ka laiem, üleüldse eksistentsile viitav tähendus (71). Vastavate *õhu*-väljendite (nt *õhus on kevadet*) aluseks peab A. Õim mahuti-metafoori, mille järgi “*õhk* on ruum, mis on täidetud inimest alaliselt ja kõikjal ümbritseva ainega” (Õim 2004: 129–130). Nii võib ka öelda, et väljend *maa ja taeva vahel* viitab ruumile, mis on täidetud kõige eksisteerivaga (vrd näide 15 murretest, *taevalaotus*). Võrdluseks saab tuua ka sõna *ilm*, mis varem eesti keeles taevast tähistas ning on säilinud taeva või jumala tähenduses mõnedes sugulaskeeltes, nagu saami ja permi keeled (Uibo 2014: 188–189). Liit-sõna *maa+ilm* on läinud kasutusele samuti kogu ümbritsevat eksisteerivat tähistavana.

- (71) **Maa ja taeva vahel** on paljugi veidrat. Vrd *Maailmas on paljugi veidrat*.

Samas võib taevas olla ka ise osadeks lahutatav, nii et selle osade *vahelt* või *vahel* paistab midagi (näited 72 ja 73).

- (72) Mõtlesin siis positiivselt, et oi, sellise tumeda **taeva vahelt** on isegi natuke heledat taevast näha.
- (73) Aga hommikuti oli **taeva vahel** madalaid inetuid pilveräbalaid ja [...]

Kuigi taeva asukoht inimese ja maa suhtes on kindlalt ülal ja seda kasutatakse ülespoole osutamiseks (*taeva poole* ‘üles’, vt ka A. Õimu näiteid *üles*, *õhku* ja *taevasse* sünonüümiast (Õim 2004)), siis taeva enda asukoht muude objektide, eriti taevasse või kõrgematesse sfääridesse kuuluvate objektide (tähed, päike, pilved) suhtes pole alati sugugi nii selge. Näiteks võivad pilved, päike jm olla väljendatud taevast kõrgemal paiknevadena kaassõnadega *kohale* ja *kohal* (näited 74–76).

- (74) Tumedad pilved tõusid **taeva kohale**, aga lapsed ajasid ikka naerdes palli taga.
- (75) Päike troonis Põlvamaal **taeva kohal**, kui Võõpsus libises üle finišijoone võitjapaat: meresüst pärnakate Uko Kõrge ja Kaubi Türnpuuga.
- (76) Toksilised väävliaurud kerkisid kõrgeist korstnaist ning hõõgusid kollakalt tumeda **taeva kohal**.

Võimalik, et see annab tunnistust varasemast ettekujutusest, mille näiteid leiame murdekorpusest ja folkloorist kaassõnafaasi *taeva peal* näol (näited 77–80; vt ka eelmises osas murdenäide 16). Samas ei pruugi ei *taeva peal* ega *taeva kohal* märkida mitte vaadeldava objekti ja taeva absoluutset asetust teineteise suhtes (nii et *kohal* või *peal* peaks märkima taevast vertikaalsuunas kõrgemal asumist), vaid pigem sama-paiksust (*koht*: *koha* tähenduses ning nii nagu nt lausetes *kärbes kõnnib seinale peal*; *koputi on ukse peal*). Nii *kohal*, *kohale* kui ka *peal*, *peale* annavad neis näidetes suuna, kuhu kuulaja peaks objekti otsides pilgu pöörama.

- (77) ja = see tuli+änd oli koa `jälle sedasi ond (.) maa = (olin) (.) kass = se = nd tuli+ännad a maa ole näind küll (.) õõ `taeva = **pial** `õhta pimidas `lindäväd tule+jugad (...) (Lää)
- (78) vat kui `õhta sedasi punab `taeva **peal** kas siis pidi kaa `tormi tulema või (...) (Saarte)
- (79) Arvati vanasti, et pilved käivad **taeva peal**, mitte all.
- (80) Korra olid mustad pilved **taeva peal** nähtavale tõusnud, kiirelt kõik Vaela küla kohta sõudnud ja kui toobrist oma vett küla peale kallanud, nii et väha aja järele küla asemele järv oli ilmunud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et ettekujutus taevast kui kohast võib olla üsna mitmekesine ning seda peegeldavad näited nii eesti kohamurretest kui ka tänapäeva kirjakeelest. Järgnevalt vaatleme, kuidas kirjakeele näidetes avaldub kujutus taevast kui tegutsejast.

5. *taevas* kui tegutseja tänapäeva kirjakeeles

Tänapäeva kirjakeeles on *taevas* samuti ühelt poolt Jumala asukoht, teiselt poolt aga sünonüümne Jumala endaga (näited 81–84, vrd murdenäited 21–23). Eriti hõlpsasti on *jumal* ja *taevas* vastastikku asendatavad hüüdlausetes *tule taevas/jumal appi!* *taevas/jumal hoidku!* *taevakene/jumalukene!* *tänu taevale/jumalale* jms. Samuti esineb palju paralleel-sust väljendites *jumal/taevas teab* tähenduses ‘keegi ei tea’ (Jürine jt 2016: 16, Kehayov 2009). Kuigi süntakiline paralleelsus on ilmselgelt olemas ka paljudes muudes väljendites (nt *taeva/jumala õnnistus*, *taeva/jumala kingitus*), ei pruugi see siiski olla absoluutne, sest keele kasutajate jaoks ei pruugi need variandid alati sama tähendada.

- (81) **Tänu taevale** ja riigiisadele on haigekassa krooniliste haiguste ravi seni enda peale võtnud.
- (82) Igasugused esiisade vaimud ja haldjad ja **taevas teab kes** jahuvad ikka mingitest elumõtetest ja ettemääratusest ja saatuse käikudest.
- (83) Kartulgi põldudel on nii kidur, nagu oleks ta **taeva õnnistusest** ilma jäänud.
- (84) Lausa **taeva kingitus**, muud ei mõista ütelda!

Sama sõna erinevad käändevormid on tähenduselt tihti spetsiifilisemad kui lekseem tervikuna (nähtust võiks vaadelda leksikaliseerumisprotsessina, vt ülevaadet nt Velsker 2010). Nii on komitatiivne *taevaga* kasutusel eelkõige ilma kirjeldamise puhul tingimusmääruse või atribuudina (näited 85 ja 86) ja paralleelsus vormiga *jumalaga* on kui mitte võimatu, siis ebatõenäoline.

- (85) See tekib uduse ilma korral, kui päike paistab läbi udu nii, et tekivad täisvarjud ehk udu on tavaliselt selge **taevaga**.
- (86) Kevadtalvine **tähistaevaga** öö edenes ning Aliide vaevles üha suurenevate valude käes.

Teine näide vormi tähenduse spetsiifilisusest võiks olla *taevani*. Kui *jumala* esineb väga sageli intensiivistajana (*jumala suur, jumala õnn, jumala kangestusin, jumalast äge* vt Jürine jt 2016), siis sõnal *taevas* on intensiivsuse tähendus ainult terminatiivi vormis eelkõige koos verbi-dega *kiitma, ülistama* ja *kis(end)ama* (87 ja 88), aga ka koos mõnede omadussõnadega (*taevani õnnelik*, vt A. Õim 2004: 132). Samas ei ole selles kontekstis võimalik kasutada *jumalani*, sest *jumala* intensiivistav tähendus esineb genitiivis või elatiivis. Leidub kontekste, kus vorm *taevani* võib olla mõistetud nii otseses tähenduses (visuaalselt taevasse ulatuv) kui ka metafoorse intensiivistajana (89).

- (87) Nende valikut pole põhjust hukka mõista ega **taevani** ülistada.
- (88) /.../ aga kui nii, kui **taevani** kisendava ebaõigluse eesmärk on saavutada senisest suurem Tema poole hüüdmine, siis on kurjategija vastupidiselt kohtu eeldusele hoopis heateo tööriist.

- (89) Sealsamas vedas kõrb mära nurga tagant välja ree **taevani** kõrguva vitsa-koormaga, see tõmmati lumele maha ja pikk pink, köied küljes lohisemas, tassiti sinna kõrvale.

Nagu eespool kirjeldatud (vt näited 21–23 ja 81–84), esineb sõna *taevas* kasutustes personifikatsioone. Sellistes näidetes esineb *taevas* AGENDI rollis. Et leida vastus küsimusele, mis tegevusi *taevas* sellistes kasutustes täpsemalt “teeb”, tegime internetikeele korpuses etTenTen (270 miljonit sõna) päringu kõikide lausete kohta, kus lemma *taevas* esineb ainsuse nimetavas käändes, millele järgneb verb, mis on isikulises tegumoes, kindlas kõneviisis, ainsuse kolmandas pöördes ja jaatavas kõnes. Verb *olema* välistati päringus, kuna selle kaasamine tähendaks väga suurt hulka materjali, mis nõuaks teistsugust analüüsi, mis ei anna vastuseid meid käesolevas artiklis huvitavatele küsimustele.

Päringu tulemusel saime 1050 lauset. Need laused vaadati ükshaaval läbi ning valimist kustutati kõik näited, kus *taevas* ei olnud grammatiline subjekt, misjärel jäi lõplikuks analüüsiks 403 näidet. Siin analüüsivate andmete hulgast välja arvatud näidete suur hulk tuleneb eelkõige sõne *taevas* käändevormide vormihomograafiast. Näiteks ei ole automaatse morfoloogilise analüüsi käigus alati õigesti määratud, kas tegemist on nimetava (90) või seesütleva (91) vormiga. Esimesel juhul viidatakse taevale kui personifitseeritud entiteedile, teisel juhul paigas asumisele. Teatud juhtudel on aga võimalikud ka mõlemad tõlgendused (92).

- (90) Siis tuleb vajadus lähemale – järelikult **annab** *taevas* ka vahendid.
- (91) See igavene vaim elab, pannes oma maised ihupaelad hauda varjule, **taevas** suure jumala juures.
- (92) Tänu Kristusele võivad inimesed nüüd oma kuulekuse kaudu näidata, et **taevas** võib neid usaldada – nad ei hakka kord igavikus Jumalale vastu. MS48, 1893

5.1. Sõnaga *taevas* sagedasti koos esinevad verbid

Järgnevalt esitame sõna *taevas* sagedamad kollokaatverbid nii absoluutse sageduse alusel (vt tabel 1) kui ka sõnadevahelise seose tugevuse alusel (arvutatud log-tõepära meetodil (vt tabel 2) (log-tõepära statistiku kohta vt Evert 2005).

Tabel 1. Sõna *taevas* 10 sagedasemat kollokaatverbi absoluutse sageduse alusel

#	verbi lemma	verbi abs sagedus
1	<i>selginema</i>	19
2	<i>võima</i>	18
3	<i>teadma</i>	16
4	<i>minema</i>	14
5	<i>tõmbuma</i>	13
6	<i>tulema</i>	13
7	<i>andma</i>	13
8	<i>hakkama</i>	13
9	<i>paistma</i>	12
10	<i>jääma</i>	11
11	<i>saama</i>	10
12	<i>kukkuma</i>	9
13	<i>muutuma</i>	8
14	<i>kattuma</i>	7
15	<i>avanema</i>	7

Tabel 2. Sõna *taevas* 10 sagedasemat kollokaatverbi sõnadevahelise seose tugevuse alusel

#	verbi lemma	log-tõepära skoor
1	<i>selginema</i>	204
2	<i>tõmbuma</i>	80
3	<i>võima</i>	62
4	<i>saama</i>	61
5	<i>tulema</i>	55
6	<i>punama</i>	47
7	<i>minema</i>	44
8	<i>andma</i>	41
9	<i>kattuma</i>	38
10	<i>teadma</i>	38
11	<i>hakkama</i>	36
12	<i>jääma</i>	35
13	<i>pidama</i>	27
14	<i>tumenema</i>	27
15	<i>särama</i>	25

Tabelitest 1 ja 2 on näha, et kahel meetodil leitud sagedasemad kollokaadid langevad suures osas kokku (varjutatud lahtrid). Analüüs näitab, et kõige sagedamini taevas *selgineb*, *võib*, *teab*, *läheb*, *tõmbub*, *tuleb*, *annab*, *hakkab*, *jääb*, *saab* ja *kattub*. Suure koosesinemise sageduse (ja väiksema üldsageduse tõttu) võib *taeva* tugevamateks kollokaatideks lugeda verbe *punama*, *pidama*, *tumenema* ja *särama*. Verbide *muutuma* ja *minema* sagedus osutab taeva muutumisega seotud situatsiooni olulisusele igapäevaelus.

Sagedate kollokaatide hulgas on ootuspäraselt palju tuumverbe (vt Tragel 2003): *tulema* (93), *saama* (94), *andma* (95), *pidama* (96), *võima* (97), *minema* (98) ja *jääma* (99). Kõik näidetes 93–97 loetletud tuumverbid on esindatud ka *jumala* sagedasemate kollokaatide seas (vt Jürine jt 2016: 13, 18). Lausetes, kus *taevas* on määratletav aktiivse tegijana, võib *taevas* viidatagi jumalale või jumala asupaigale.

- (93) Uskliku inimese jaoks **tuleb** taevas juba selles elus alla ja annab eelmaitsse sellest, mis tuleb.

- (94) Juba siin maa peal peame algama elama Kristuse elu, ja siis **saab** taevas nii sulle kui neile, kes sinuga kokku puutuvad.
- (95) **Annab** meil taevas kodusse jõuda, mõtetes meiega käite.
- (96) miks **peab** taevas alati ansipile appi tulema
- (97) Selle lepingu alusel kuuluvad neile kõik õnnistused, mida taevas **võib** anda nii selles kui igaveses elus.
- (98) See juhtub siis, kui teiste universumite kiirgus jõuab lõpuks meieni ja taevas **läheb** valgeks!
- (99) Kõige selgemaks **jääb** taevas põhjarannikul ja Kirde-Eestis.

Jumala ja taeva tegudel on teisigi paralleele. Näiteks kuulub mõlema sagedamate kollokaatide hulka verb *teadma* (Jürine jt 2016: 16). Nii *jumal teab* kui *taevas teab* väljendavad tähendust 'meie [surelikud] ei tea' (vt näide 100).

- (100) Mis Toobali-Laasiga edasi saab, **teab** vist vaid taevas.

Taevas ei pruugi lauses olla aga ainult AGENDI rollis. See võib olla ka PATSIENT või KOGEJA, kuid olla siiski lauses grammatiline subjekt. Selliseid kasutusi illustreerivad näited, kus *taevas* viitab maailma-ruumi osale, mis ei ole aktiivne tegija, vaid millega toimuvad teatud protsessid, nt selginemine (101), tumenemine ja omandamine (102), punamine (103), kattumine (104) ning juba ülal mainitud muutumine (105) ja minemine.

- (101) Juhul kui taevas **selgineb**, langeb Ida-Eestis alla -15 kraadi.
- (102) Kell kaheksa õhtul taevas **tumeneb** ja **omandab** eriliselt särava sinise tooni; siis, väga järsku, saabub öö.
- (103) Aga ta kostis ning ütles neile: "Õhtu tulles te ütlete: head ilma tuleb, sest taevas **punab**."
- (104) Hiljem **kattub** taevas pilvedega ja tuleb esimest lund, mis järgmisel päeval küll jälle kaob.
- (105) Et kas see väikese tähega taevas **muutub** siis kohe mõistuspäraseks ja välistab sinu jaoks igasuguse ahhetuse, mh?

Kõigis neis näidetes väljendab verb muutust ning kui verb ise muutuse iseloomu või tulemust ei täpsusta, teeb seda mingi teine, täpsustav lauseliige. Nii võib taevas muutuda mõistuspäraseks (105) ja omandada särava sinise tooni (102).

5.2. Sõnaga *taevas* vähem sagedasti koos esinevad verbid

Taeva kollokaatverbide seas pakuvad huvi ka lemmad, mis statistiliselt kuigi sagedased ei ole. Näiteks kuulub vähesagedaste verbide hulka *aitama*, mis esines materjalis vaid kolm korda (106). Kuigi taevas on jumala tähenduses tihti abistaja rollis, seostub see tähendus rohkem ühendverbiga *appi tulema*. Tavaliselt esineb *appi tulema* hüüatuses *tule taevas appi!* ning sel juhul on *taeva*-sõnaga seostuvaks verbiks hoopis *tulema*³.

(106) Kui teaks, et taevas **aitab**, karjuks: “Tule taevas appi!”

Vähesagedaste verbide hulka kuulub ka tuumverbe. Näiteks ei kuulu *taeva* sagedamate kollokaatide hulka *tegema*, mis esines meie andmestikus vaid ühel korral (107). Samas kuulub *tegema*-verb *jumala* sagedasemate kollokaatide hulka (Jürine jt 2016: 13, 18). *Taeva* ja *tegema*-verbi koosinemise ainsast näitest näib, et *tegema*-verb ei seostu taeva kui jumala (või jumala asupaigaga), vaid just taeva kui maailmaruumi osaga. Seetõttu on üsna ootuspärane, et agenttiivsele tegevusele viitavat verbi nagu *tegema* esineb materjalis vähe.

(107) Samas kogumikus väidab Viivi Luik, et maastiku **teeb** maastikuks taevas, valgus ja vari.

Vaid üks-kaks korda esinenud verbide hulgas leiame ka näiteid, mis annavad selget tunnistust kõnelejate loominguilisest keelekasutusest, näiteks verbide *vürtsitama*, *vedama*, *suhtlema*, *kogema* ja *tühjenema* kasutus taeva tegevuse märkimiseks võib esmapilgul üsna üllatav tunduda. Vaatame esinenud näiteid (108–112):

(108) Pilvine taevas **vürtsitab** pilti oma dramaatilisusega.

3 Meie andmestikust jäid sellised näited otsinguparameetritest tulenevalt välja, kuna tegemist on *tulema*-verbi imperatiivse vormiga.

- (109) Kogu taevas **suhtleb** aktiivselt universumi kõigi osadega erinevaid kanaleid pidi ning Püha ise kummardub tegelikult alla oma troonilt, kuulates iga kuuldavale toodud heli, jälgides kõigi maiste jõudude liikumisi.
- (110) Kui me ei tule koju, **kogeb** taevas kaotust.
- (111) Nõnda siis **veab** taevas **end** oma värvidega päikesele vaevaliselt järele.
- (112) Taevas **tühjeneb** ingliahulkadest.

Nagu muutumist väljendavate verbide puhul, nii ka siin leiame sellist tüüpi kasutuse põhjendatuse enamasti verbiga seotud teistest elementidest. Näiteks saab taevas vürtsitada *pilti* – see annab vastuvõtjale signaali, et tähendust tuleb otsida piltliku keelekasutuse vallast. Koos verbiga *vedama* esineb refleksiiivpronoomen *ise*: taevas veab end. Nii-siis on siingi tegemist isikuks muutunud taevaga.

6. Kokkuvõtte

Artiklis oli vaatluse all sõna *taevas* päritolu ja semantika. Esmalt oli arutluse all sõna *taevas* päritolu. Kui enamasti arvatakse, et see on balti laen, siis tõenäosena on välja toodud veelgi vanemat indoiraani päritolu. Sõna olemasolu ainult läänemeresoome keeltes näib toetavat balti laenu, kuid balti keeltes ei tähenda vastav sõna mitte taevast, vaid jumalat. Seevastu indoeuroopa algtüve variandid on märkinud (taeva) kuma ning tuletised ka jumalat ja päeva.

Tänapäeva eesti keeles on sõnal *taevas* kaks peamist tähendust: ruumiline asukohatähendus ja (mõtteline) jumala(te) asupaiga tähendus. Ruumilises asukohatähenduses võib sõna *taevas* esineda objektina, pinnana või mahutina. Objektina võivad taeval olla mitu eseme omadust (värv, vaadeldavus, osadeks jaotatavus, piiritletus), selle järgi saab määrata vaatamise suunda. Pinnana on taeval esil kaks mõõdet, taevas on kattev, taevased objektid saavad paikneda selle *küljes* või liikuda mööda selle pinda (*üle, mööda, piki*). Mahutina võib taevas olla kas avatud ruum, millel selgeid piire ei ole, või suletud ruum, millel võivad olla luugid või väravad. Kuna taeva ulatus on suur ja piiritlemine keeruline, saab kõnelda objektidest nii *taeva all* kui ka *taeva peal* või *kohal, maa ja taeva vahele* võivad ära mahtuda kõik inimese eksistentsiga seotud entiteedid. Eesti murded täiendavad veelgi sellist pilti taevast, millel on mitmekesiseid ruumi ja objekti omadusi (*kõrgus, äär, põhi, põrand, lagi, väravad, luugid, võlv, peenar*). Nii murretes kui ka

kirjakeeles võib *taevas* olla sünonüümne *jumalaga*, kes tegutseb ja keda appi palutakse. Iseloomulik on, et *taevas* aktiivse tegutsejana esineb tänapäeva kirjakeeles sagedasti koos mitme eesti keele tuumverbiga, mis esinevad sagedasti ka koos sõnaga *jumal* (*tulema, saama, andma, pidama, võima*). Lisaks agendile võib *taevas* olla lauses ka patsiendi või kogeja rollis, seda eriti ilmastikuga seotud kontekstides (nt koos verbidega *selginema, tumenema*).

Kokkuvõtteks võib öelda, et sõna *taevas* analüüs näitas selle sõna väga mitmesuguse mõistmise ja kasutamise võimalusi ning tõi esile fakti, et keel kajastab inimese arusaamist maailmast vastavalt tema vajadusele ennast ümbritsevat mõista (*taevas* kui eluruum) ning keel näitab ka, kuidas inimene lähedase ja tuttava kaudu kauget ja raskesti määratletavat mõistab.

Adress:

Ann Veismann, Anni Jürine, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu,
Ilona Tragel
Tartu Ülikool
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Jakobi 2, IV korrus
51014 Tartu, Eesti
E-post: ann.veismann@ut.ee

Kirjandus

- EES = Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik ja Sven-Erik Soosaar (2012) *Eesti etimoloogia-sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <<http://www.eki.ee/dict/ety/>>. Vaadatud 09.02.2017.
- EKSS = Langemets, Margit, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks ja Piret Voll (2009) *Eesti keele seletav sõnaraamat*. [*Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2.*, täiendatud ja parandatud trükk.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <<http://www.eki.ee/dict/ekss/>>. Vaadatud 09.02.2017.
- Evert, Stefan (2005) *The statistics of word cooccurrences: word pairs and collocations*. Ph.D. Dissertation. Institut für maschinelle Sprachverarbeitung Universität Stuttgart. <<http://elib.uni-stuttgart.de/bitstream/11682/2573/1/Evert2005phd.pdf>>. Vaadatud 09.02.2017.
- Junttila, Santeri (2015) *Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kanta-suomen balttilaislainojen tutkimushistoria*. Helsinki: Helsingin Yliopisto.
- Jürine, Anni, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu, Ilona Tragel, and Ann Veismann (2016) "Estonian *jumal* 'god'". *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 64, 9–32.

- Kehayov, Petar (2009) "Taboo intensifiers as polarity items: evidence from Estonian". *Sprachtypologie und Universalienforschung* 62, 140–164.
- Klaas, Birute (1996) "Kohakäänete funktsioonidest ja kohakäänete-adpositsioon-konstruksioonide vastavusest lokaalsuhetes eesti ja leedu keeles". Raili Pool, toim. *Emakeel ja teised keeled. II. Tartu, 18.–20. oktoober 1996. Konverentsi ettekanded*, 47–54. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Koivulehto, Jorma (1999) "Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa". Paul Fogelberg, toim. *Pohjan poluilla: Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*, 207–236. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Lakoff, George ja Mark Johnson (2011) *Metafoorid, mille järgi me elame*. (Tlk E. Vainik) Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- LELS = Viitso, Tiit-Rein ja Valts Ernštreits (2012) *Līvõkīel–ēstikīel–leṭkīel sōnārōntōz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat. Libiešu–igauņu–latviešu vārdnīca*. Tartu, Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra.
- SLW = Winkler, Eberhard ja Karl Pajusalu (2009) *Salis-Livisches Wörterbuch*. (Linguistica Uralica: Supplementary Series 3.) Tallinn: Estonian Academy Publishers
- SSA 1 = Itkonen, Erkki ja Ulla-Maija Kulonen, toim. (1992) *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- SSA 3 = Kulonen, Ulla-Maija, toim. (2000) *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 3*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- Sünonüümisõnastik = Õim, Asta (koost) (1991) *Sünonüümisõnastik*. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://portaal.eki.ee/dict/synonymid>
- Tragel, Ilona (2003) *Eesti keele tuumverbid*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Uibo, Udo (2014) *Sõnalood. Etimoloogilisi vesteid*. Tallinn: Tänapäev.
- Vainik, Ene (1995) *Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Veismann, Ann (2009) *Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi*. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Velsker, Eva (2010) "Leksikaliseerumine keelemuutuses". *Keel ja Kirjandus* 7, 521–536.
- Õim, Asta (2004) "Sõna õhk semantikast". *Emakeele Seltsi aastaraamat* 49, 125–135.

Keelekogud

Eesti Keele Instituudi murdearhiivi sõnavara koondkartoteek

Eesti kirjakeele korpuse tasakaalus korpuse:

<http://www.cl.ut.ee/korpused/grammatikakorpus/index.php?lang=et>

Eesti murrete korpuse: <http://www.murre.ut.ee/>

Internetikeele korpuse *etTenTen*:

<http://www2.keeleeveeb.ee/dict/corpus/ettenten/about.html>

Abstract. Ann Veismann, Anni Jürine, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu and Ilona Tragel: *taevas* ‘sky, heaven’ in Estonian. The word *taevas* in Estonian is considered to be a loan word of Baltic or possibly early Indo-European origin. *Taevas* has been used to refer to the sky as well as to heaven and heavenly phenomena. This study focuses on the etymology of *taevas*, and analyses the semantics and collocates of *taevas* in Estonian dialects and written Estonian. It is demonstrated that, when referring to spatial location, the word *taevas* may be interpreted as an object, a surface or a container. When *taevas* is used to refer to heaven, i.e. the location of God in Christianity, the metonymy location for the agent motivates numerous uses where *taevas* acts as the agent. Such usages are contrasted to usage patterns of *Jumal* ‘God’.

Keywords: Standard Estonian, Estonian dialects, the word *taevas* ‘sky, heaven’, language history, semantics, polysemy, metonymy